

УДК 821.161.2-311.6Бирчак.09

UDC

DOI: 10.17223/18572685/65/10

Інтертекстуальність повісті «Василько Ростиславич» Володимира Бірчака

О.О. Мізінкіна

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

Україна, 65029, м. Одеса, Дворянська, 2

E-mail: mizinkina-o@ukr.net

Авторське резюме

Творчість письменника Галичини Володимира Бірчака на сьогодні недостатньо вивчена. У статті окреслено напрями його діяльності та доробок. З-поміж літературознавців помітна полеміка з приводу способів художнього осягнення та інтерпретації митцем подій періоду Київської Русі. Зроблено короткий огляд розвідок, в яких постає аналіз історичних повістей В. Бірчака.

Зауважено, що інтертекстуальність у повісті «Василько Ростиславич» не поставала в полі зору дослідників. Натомість ця проблема є надзвичайно показовою для твору В. Бірчака, бо характеризує автора як знавця пам'яток давньоруської літератури і демонструє стиль письменника.

Відстежено різні способи відсилання автора до інших текстів у повісті: виключно цитатація першоджерела, згадка заголовку відомого тексту, комбінування переказу із безпосереднім цитуванням фрагменту тексту.

Проаналізовано ситуації в повісті, в яких зринають чужі тексти. Відзначено, що серед таких найчастотніше звучать «Повість врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім», «Руська правда», «Пчела».

Підкреслюється вмотивованість залучення знакових текстів української культури в художній світ В. Бірчака. Розкриваються функції таких наративів у повісті «Василько Ростиславич». Стаття яскраво демонструє проблему міжтекстових зв'язків та їх «діалогічних» відношень, що проявляються як на рівні змісту, так і на рівні форми твору.

Подальші дослідження можуть бути пов'язані з аналізом інтертекстуальності в інших творах про Київську Русь.

Ключові слова: Володимир Бірчак, повість, текст, князь, «Повість врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім», «Руська правда», «Бджола».

Интертекстуальность повести «Василько Ростиславич» Владимира Бирчака

Е.А. Мизинкина

Одесский национальный университет им. И.И. Мечникова
Украина, 65029, г. Одесса, Дворянская, 2
E-mail: mizinkina-o@ukr.net

Авторское резюме

Творчество писателя Галичины Владимира Бирчака сегодня изучено недостаточно. В статье очерчено направление его деятельности, рассмотрено творческое наследие. Среди литературоведов прослеживается полемика по поводу способов художественного постижения и интерпретации мастером событий периода Киевской Руси. Сделан краткий обзор исследований, в которых прослеживается анализ исторических повестей В. Бирчака.

Отмечено, что интертекстуальность в «Васильке Ростиславиче» не стала предметом исследований литературоведов. Зато эта проблема чрезвычайно показательна для повести В. Бирчака, поскольку характеризует автора как знатока памятников древнерусской литературы и демонстрирует стиль писателя.

Отслежены разные способы отсылки автора к другим текстам в повести: цитирование исключительно первоисточника, упоминание заглавия известного текста, комбинирование перевода с непосредственным цитированием фрагмента текста.

В повести проанализированы ситуации, в которых появляются иные тексты. Отмечено, что среди таковых наиболее часто звучат «Повесть временных лет», «Слово о полку Игореве», «Русская правда», «Пчела».

Подчеркивается мотивация привлечения знаковых текстов украинской культуры в художественный мир В. Бирчака. Раскрываются функции таких нарративов в повести «Василько Ростиславич». Работа ярко демонстрирует проблему межтекстовых связей и их диалогических отношений, что проявляется как на уровне содержания, так и на уровне формы произведения.

Дальнейшие исследования могут быть связаны с анализом интертекстуальности в других произведениях про Киевскую Русь.

Ключевые слова: Владимир Бирчак, повесть, текст, князь, «Повесть временных лет», «Слово о полку Игореве», «Русская правда», «Пчела».

Intertextuality in the novella *Vasylko Rostyslavych* by Volodymyr Birchak

O.O. Mizinkina

Odesa I. I. Mechnikov National University

2 Dvoryanska, Odesa, 65029, Ukraine

E-mail: mizinkina-o@ukr.net

Abstract

The article dwells on the personality of Volodymyr Birchak, outlining his activities, examining his creative heritage, and giving a brief overview of the studies of V. Birchak's historical novellas. Emphasizing the polemics about the methods of artistic comprehension and interpretation of the events of Kievan Rus by V. Birchak, the author points out that intertextuality in the novella *Vasylko Rostyslavych* has not become the subject of research by literary scholars yet. However, intertextuality is extremely indicative for V. Birchak's novella under analysis, since it characterizes the writer as an expert on the monuments of Old Russian literature and demonstrates his style. The author determines different ways of referring to other texts in the novella: citing the original source, mentioning the title of a known text, combining the translation with direct citation of a fragment. Analyzing the situations in which other texts appear in *Vasylko Rostyslavych*, the author notes that the most frequently cited texts are *The Tale of Bygone Years*, *The Tale of Igor's Campaign*, *Rus' Justice*, *Pchela*. Emphasizing the motivation for referring to the iconic texts of Ukrainian culture in the writer's work, the author reveals the functions of such narratives in the novella under study. Intertextual connections and their dialogical relations are manifested both at the level of content and form. Further research can focus on intertextuality in other works about Kievan Rus.

Keywords: Volodymyr Birchak, novella, text, prince, *The Tale of Bygone Years*, *The Tale of Igor's Campaign*, *Rus' Justice*, *Pchela*.

У 2021 р. виповнюється 140 років від дня народження Володимира Бірчака (1881–1952), який залишив свій слід насамперед в історії Галичини. Будучи активним громадським діячем поч. ХХ ст., він очолював Крайову пластову старшину Закарпаття, вчителював, викладав гуманітарні дисципліни, обіймав різні посади від заступника голови УНР у Дрогобичі до інспектора відділу шкільного управління в Ужгороді. В. Бірчак водночас працював на декількох фронтах освітньої галузі: як методист уклав шкільні підручники, як науковець досліджував ритміку та впливи на «Слово о полку Ігоревім», історію української

літератури Закарпаття («Літературні устремління Підкарпатської Руси», 1922, 1937), як публіцист написав статті, розвідку «Карпатська Україна. Спомини і переживання» (1940). Набутий досвід і обізнаність з історією батьківщини вплинули на формування В. Бірчака як художника слова, у доробку якого збірки оповідань «Матура» (1902), «Під небом півдня» (1907), «1000000» (1912), «Золота скрипка» (1937); історичні повісті «Василько Ростиславич» (1923, 1995), «Володар Ростиславич» (1923), «Проти закону» (1936), соціально-психологічна повість «На нових землях» (1938), сатирична повість «Кар'єра» (1943).

Незважаючи на вже значний період з часу появи на світ повістей про історію формування державотворення на Галичині, ці твори на сьогодні недостатньо вивчені літературознавцями. Далі ведемо мову про першу повість – «Василько Ростиславич». Автор зізнався: «Манила мене до себя княжа доба, в нашому письменстві мало опрацьована. Я нікого не наслідував, а старався іти своєю дорогою» [7: 229]. Проте сучасна дослідниця Наталя Мафтин вважає, що «художні спроби осмислення історії В. Бірчаком на фоні західноукраїнської історичної белетристики (зокрема творчості С. Ордівського) видаються слабкими – і форма, і зміст історичної повісті не зовсім давалися письменнику» [7: 229]. Дійсно, після «Василька Ростиславича» західноукраїнська література поповнилася повістями І. Филипчика, А. Лотоцького, В. Островського, С. Ордівського та багато ін. Однак В. Бірчак був одним із перших, хто шукав шляхи художньої інтерпретації знакових подій в історії Київської Русі і це заслуговує на повагу.

Уже понад десять років творчість В. Бірчака досліджує Сніжана Новак. У своєму дослідженні першої повісті письменника літературознавиця проаналізувала характеротворення персонажів, мотиви самогубства і покути та зробила висновок: «перша і третя повісті В. Бірчака помітно виділялися серед тогочасної белетристики, в якій історичні події виступали хіба що тлом <...> Повісті В. Бірчака найбільше сповнені оптимізму, віри у гідне майбутнє України. <...> в історичних повістях В. Бірчака різнобічно показано позитивний образ правителя – чесного, мужнього, мудрого і справедливого» [8: 9].

Позитивно відгукнулися про «Василька Ростиславича» й Петро Гуцал і Роман Півторак у передмові до перевидання повісті у 1995 р.: «письменникові не відмовиш загалом у знанні історичних реалій, а його творчий хист дозволяє запам'ятовуюче передати дух епохи, її своєрідність» [5: 6].

Саме історичний факт – з'їзд руських князів у м. Любеч – становить вихідну точку основного конфлікту в повісті. Історики встановили, що снем відбувся наприкінці жовтня – на початку листопада 1097 р. Результати зібрання були надзвичайно важливими для стабільності у

державі. «Половецькі напади висунули і на з'їзді як причинний мотив до встановлення миру <...>, а як засіб до цього ухвалили розподіл волостей між князями відповідно до вотчин» [4: 188], – пише Михайло Грушевський. «Проте, дружні ухвали Любецького з'їзду були негайно порушені, – констатує Наталя Полонська-Василенко. – За підмовами Давида, князя Волинського, нібито Василько Теремовельський хоче забрати Волинь, Турово-Пинське князівство та волинські землі Святополка – Святополк захопив Василька й наказав його осліпити. Це викликало трилітню війну, в якій взяли участь Угорщина та Польща (1097–1100)» [10: 145]. Причини подальших конфліктів між князями історик убачає в прагненні «до повернення й закріплення вотчин, яке породило всю попередню боротьбу ізгоїв і цілком виразно проступило в постановах Любецького з'їзду, керує і подальшими діями Давида й Святополка» [4: 189].

Володимир Бірчак у повісті оповідає про події, що передували та сталися після першого славнозвісного снему, охоплюючи хронологічні межі від осені 1097 до літа 1098 р. Варто зазначити, що письменник на перший план виносить осліплення князя Василька з Теремовлі. Разом з тим, повістяр з історичною точністю висвітлює перипетії життя князя, спираючись на чимало різноманітних текстів. Тут, безсумнівно, дався взнаки досвід дослідження «Слова о полку Ігоревім», а також відчитуються інші тексти давньоруської літератури. Вони не лише відтворюють атмосферу епохи, а й підкреслюють вірогідність описуваного.

На сьогодні літературознавці виокремили чимало різноманітних комбінацій диференціальних ознак міжтекстових взаємодій. Взявши за основу класифікацію Ж. Женетта («*Palimpsestes. La littérature au second degré*»), Міхал Гловінський поєднав транстекстуальні реляції в три групи: інтертекстуальність, метатекстуальність і архітекстуальність. «Про інтертекстуальність, – наголошує польський вчений, – можна говорити лише тоді, коли посилання на попередній текст є елементом значеннєвої будови тексту, в якому воно здійснюється, або ж <...> коли відбувається семантична активізація двох текстів, однак провідним чинником є текст, який посилається, а активізація тексту, на який посилаються, є вторинним явищем» [3: 292]. Тобто, власне інтертекстуальність М. Гловінський пояснює як «текст у тексті», а також відносини між гіпертекстом та гіпотекстом [3: 299]. Метатекстуальність трактується як коментарі до інших текстів («може проявитися безпосередньо, хоча б у дискусіях героїв» [3: 297]). Третій тип – віднесення тексту до загальних правил побудови тексту, а саме, в генологічному плані «певні жанри з тих чи інших причин мають більшу схильність стати об'єктом посилання» [3: 308]. За спостереженнями М. Гловінського,

роман ХХ ст. доволі часто демонструє інтертекстуальні відносини, ніж у попередні віки [3: 308].

Вивчення інтертекстуальності повісті «Василько Ростиславич» будемо здійснювати, виділяючи конкретні гіпотексти/«чужі» тексти, визначаючи різновид їх присутності (цитування, посилання) та коментуючи їх функціональне навантаження в основному тексті В. Бірчака.

Найбільш частотно в повісті прочитуються фрагменти історичних пам'яток. Серед них вирізняються уривки найдавнішого літопису – **«Повість врем'яних літ»**. Як відомо, *«Повість врем'яних літ»* – не просто пам'ятка писемності, а й високохудожня поетична книга, збірка епічних пісень та перша, найдавніша історія народу» [9: 498]. В. Бірчак намагається передати всю трагічність ситуації, яка склалася в Київській Русі в XI ст. Не останньою із причин були напади половців, один з яких (1093 р.) описаний у літературній пам'ятці та процитований у «Василькові Ростиславичу». *«І знемоглися люде в городі голодом і піддалися ратним. Половці заняли город і запалили його огнем. І розділили людей і повели в свої вежі... Страдало много християнського роду. Печальні, мучені, змерзлі від зимна, від голоду, спраги і біди винужджені на лиці, на тілі почорнілі, йшли вони незнайомими краями, посеред диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терні, і зі слізьми говорив друг другові: «я зі сего города», а другий: «я зі сего села». Так розпитувалися зі слізьми в очах і оповідали про свою родину, зіхаючи і підносячи очі на небо до Всевишнього, що знає всі тайни...»* [1: 44], – подається вражаюча картина наслідків облоги міста Торческ.

Наголошуючи на ролі половців у багатостраждальній історії давньоруської держави, письменник включає до своєї повісті оповідь про вторгнення ворогів до Печерського монастиря у Києві: *«Безбожні сини Ізмаїлеві вирубали монастирські ворота і розмістилися по келіях, вирубували двері і зносили, що тільки знаходили в келіях. По сім запалили дім святої володительки нашої Богородиці, прийшли в церков і запалили східні двері і північні і влізли в притвір при гробі Теодозія, здіймали ікони, запалювали двері і глузували з Бога і нашої віри...»* [1: 44]. Зіставивши наведений уривок з «Повістю врем'яних літ», стає зрозуміло, що мова йде про другий похід хана Боняка (1096 р.). Увиразнюючи подію, В. Бірчак додає від себе, що половці *«понижили й попалили Видубицький монастир і спалили Красний двір Всеволода»* [1: 44].

Текст присяги руськими князями у «Василькові Ростиславичу» повністю співпадає з відповідним уривком у «Повісті врем'яних літ»: *«По чьто губимъ руськую землю, сами на ся которудъюще? А половьци землю нашу несутъ разьно, и ради суть, еже между нами рати. Да нынѣ отъ селѣ имѣмься во едино сердце, и блюдѣмъ руськыя земля, и кждо да держить отчину свою: Святополкъ Кыевъ Изяславлю,*

Владимѣрь Всеволождю, Давидъ и Ольгъ и Ярославъ Святославлю, а имѣже раздаялъ Всеволодъ Грады, Давыдоу Владимиръ и Растиславищема Перемышль Володареву, Теревовль Василькови. По сих словах цілували хрест <...> Да еще кѣто отъ селѣ на кого будетъ – то на того будемъ вси и крестъ чѣстьный. <...> повторили: – Да будетъ на нь крестъ чѣстьный и вся земля руськая» [1: 72]. Письменник ХХ ст. прагне бути близьким до вірогідного, бо покладається на літописця і зберігає оригінальний текст із «Повісті».

Варто зазначити, що й далі сюжет «Василька Ростиславича» розвивається за подіями, описаними літописцем «в лѣто 6605». Услід за «Повістю врем'яних літ» в повісті В. Бірчака київський князь за намовою Давида починає сумніватися у щирості Василька. Серед реплік внутрішнього діалогу Святополка знову прочитується ключова фраза з присяги: «Вічний мир? Присягаєш: “да аще кѣто отъ селѣ на кого будетъ, то на того будемъ вси и крестъ чѣстьный...” Мономах стане в обороні Василька» [1: 96]. Сумніви Святополка підтверджуються подвійною відмовою теревовлянського князя у запрошенні дочекатися його іменин у Києві. Тоді були вислані треті послы до Василька зі словами: «Да аще не хоцеша ждати до іменин моїх, да приди нині і цілуєши мя і посидим всі з Давидом» [1: 107]. Як відомо з літопису і що красномовно відтворено у повісті, «посиденьки» в київського князя завершилися ув'язненням, а згодом і осліпленням Василька.

Сама картина наруги над князем виписана письменником завдяки вмонтуванню у повість оповіді невідомого автора, яка зафіксована у Початковому літописі:

І на ту ніч повезли його в Білгород.

І привезли його на возі, окована суца.

І зісадили його з воза і вовели в істобку малу.

І коли сидів, уздрів Василько Торчина, остряца ножь.

І зрозумів, що хочать його сліпити.

І возопи к Богу плачем великим і стогоном.

І се влізли післані Святополком і Давидом:

Сновид Ізчечевич, конюх Святополка і Дмитро, конюх Давида

І почали простирати ковер.

І простерши зловили Василька, хотіли його кинути.

І се влізли другі і кинули його і звязали його,

І знявши дошку з печи положили на перси його,

І сіли по обох боках Сновид Ізчечевич і Дмитро.

І не могли його вдержати.

І приступило інших двох,

І зняли другу дошку із печи,

І сіли і придавили його сильно.

*Що аж перси тріскотали.
І приступив Торчин, з племені Бериндичів, вівчар Святополка.
Тримав ніж і хотів ударити його в око.
І не віцїлив в око і перерізвав його лице
І єсть та рана на Васильку і нині.
І по сім ударив його в око і виняв зіницю.
І по сім в друге око і виняв другу зіницю.
І в том часі бисть яко і мертв.
І взявши його на коврі, положили на віз як мерця.
І повезли його до Володимира.
І коли його везли, станули з ним, переїхавши міст
здвиженський, на торговиці.
І зволикли з нього сорочку, кроваву сущю.
І віддали попаді випрати.
Попада, виправши, вложила на нього, коли ті обїдали.
І плакати почали попада, яко мертву сущю оному.
Його очутив плач і рече: – де се єсьм?
Они же одрекли йому: – в Здвижені городі.
І попросив води, они дали йому.
І випив воду. І вступила в нього душа.
І прийшов до себе і помацяв сорочку і рече:
«Чому єсте зняли з мене сорочку?
Да бих в тій сорочці кровавій смерть приняв і став перед Богом»*

[1: 155].

Твір, уривок з якого процитований, М. Грушевський називає одним із основних джерел у волинському питанні 1097–1102 рр. [4: 182].

Дотримуючись хронологічної послідовності у розвитку історичних подій, В. Бірчак описує реакцію братів. «Володимир Мономах і Свято-славичі зближалися зі своїми військами під Київ <...> Приходили розправитися зі Святополком, аджеж присягали в Любечі: “да аще кѣто отъ селѣ на кого будетъ, то на того будемъ вѣси и крестѣ чѣстьный”» [1: 160]. Видається символічним, що втретє знаковий вислів звучить в мовленні послів, які прибули в столицю від Володимира, Олега і Давида («Наші князі, а твої брати, господине, стоять під Київом. В Любечі присягали: “аще кѣто отъ селѣ на кого будетъ, то на того будемъ вѣси и крестѣ чѣстьный”» [1: 163]). Окрім того, ці послі ставлять ще трое запитань, які співпадають з ідентичними у літературній пам'ятці. Перше – «что се зло сѣтворилъ еси в руськѣй земли? <...> По друге жадають брати від тебе одвіту: чему вѣвергъ еси ножъ вѣ ны <...>? По третє звідують: чему еси ослѣпилъ братъ свой...» [1: 163]. Письменник акцентує увагу на запитаннях, виділяючи їх графічно у тексті, вкотре покладається на офіційне джерело та засвідчує проблему порушення клятви.

Ще одна проблема – зміна віросповідання на теренах Київської Русі – почасти звучить у «Василькові Ростиславичу». Окрім називання божеств дохристиянського пантеону, В. Бірчак вдається до екскурсу у часи князя Володимира, який «казав скинути кумирі “овы исьщи, а други огневи прѣдати”, а грімного Перуна казав привязати коневі до хвоста, волокти з Київських гір на Дніпро і двадцять мужам бити киями... Плакали “невѣрнии людие” за Перуном та нашими богами» [1: 109]. У тексті повісті комбінується переказ літопису із безпосереднім цитуванням фрагменту «Повісті врем'яних літ». Письменник показує складний процес зміни релігії – з язичництва на християнство – у суспільстві Давньої Русі. Згадка про реформи Володимира щодо віросповідання в державі також засвідчує і порівняння відомого в історії князя з учасниками з'їзду в Любечі, які в повісті В. Бірчака є головними персонажами.

Близькість естетичних позицій В. Бірчака і автора «Повісті врем'яних літ» засвідчують заголовки розділів у «Василькові Ростиславичу». Усі вісім назв – вислови, що перенесені з першоджерела в оригінальному звучанні. Кожне номінування виражає основну подію певної частини повісті: «И рекохъ въ оумѣ своемъ» [1: 11]; «Имѣмъ ся во единое сердце» [1: 37]; «И вѣлѣе Сотона въ сердце нѣкоторымъ моужемъ» [1: 73]; «И по семь оудари и въ око...» [1: 118]; «Да поправимъ сего зла, еже ся створи се въ руськой земли» [1: 159]; «Да быша не пролияли мене ради крови...» [1: 193]; «Поиде Давидъ, хотя прѣяти Василькову власть» [1: 225]; «И состоупишася полци» [1: 257].

Отож можна констатувати, що письменник ХХ ст. вводить до своєї повісті уривки, окремі речення з «Повісті врем'яних літ», не змінюючи їх функцій. Описуючи події, що мали місце в історії Київської Русі (набіги половців, з'їзд і присяга князів, зміна віросповідання), В. Бірчак цитує «Повість врем'яних літ» і в такий спосіб підтверджує вірогідність розвитку сюжетних ліній у своєму творі. Як і в Початковому літописі, так і у «Васильку Ростиславичу» основне завдання таких текстів – висвітлити події давнини.

Неодноразово в повісті В. Бірчака згадується і **«Слово о полку Ігоревім»**. Так, коли мова йде про історію завоювань Олегом Гориславичем своєї батьківщини, згадується його союзник Борис Вячеславич. Тоді ж додається, що *«автор Слова о полку Ігореві співає про того Бориса, що його “слава на суд приведе”»* [1: 42]. Ще одним побратимом князя Бориса був брат Роман Красний, який теж загинув: *«про трагічну смерть Романа співав Боян потім пісні»* [1: 43]. Сама згадка у тексті Бояна відсилає читача до «Слова о полку Ігоревім». Прагнучи відтворити момент здобуття князем Олегом Чернігівщини, письменник залучає у свою повість текст зі «Слова»:

*Тъй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше
И стрѣлы по земль съяше,
Ступаетъ въ златъ стремянъ въ градъ Тьмутороканъ [1: 44].*

Розшифрування найменування князя «Гориславовичем» В. Бірчак також знаходить у пам'ятці, де її автор пояснює:

*Тогда при Ользѣ Гориславичѣ съяшеться и растяшеть уособицами.
Погъбашеть жизнь Даждь-божа внука
Въ княжихъ крамолахъ вѣщи челоуѣкомъ сократишася.
Тогда по руськой земли рѣдко ратаевъ кикахуть,
Нѣ часто врани граяхуть, трупія себѣ дѣляче,
А галици свою рѣчь говоряхуть, хотятъ полетѣти на уѣдіе [1: 45].*

Там само В. Бірчак подає свій переклад уривку зі «Слова» (яке використав в оригіналі – русинською мовою): «*Олега Святославича називає автор “Гориславичем” за се, що він сіяв горе, що від його меча та меча Половців, яких він привів, марно гинули люде й маєтки Дажбожових внуків. Рідко перекикувалися на полях орачі, а часто ворони і галки крикали, ділили собі трупи й летіли на поживу*» [1: 45]. Тобто, у художньому творі письменник окрім того, що використовує враження автора «Слова», засвідчує свої наукові напрацювання і в такий спосіб передає читачеві вражаючу атмосферу подій.

Процитовані фрагменти зі «Слова» цікаві й тим, що в них автор поеми характеризує діяльність давньоруських князів. В. Бірчак, ведучи свою оповідь про XI ст., цілком погоджується з цією характеристикою свого попередника. Автор повісті також намагається подати оцінку діям князів, які згадуються у гіпотексті, та знайти причини непорозумінь вже між Васильком Ростиславовичем і Давидом Ігоровичем. Тому образи Олега Гориславича, Бориса Вячеславича, Романа Красного зі «Слова» стали підтвердженням, своєрідною ілюстрацією політичних відносин епохи середньовіччя та дали змогу письменнику наблизити до реальності образи князів у повісті «Василько Ростиславич».

Особливістю включення до повісті «Василько Ростиславович» найдавнішого джерела суспільних відносин «**Руська правда**» є те, що воно як згадується опосередковано, так і цитується. Зокрема, на обіді князів під час з'ясування, яка система обчислювання є кращою, Володимир Мономах аргументує свою позицію, посилаючись на збірник норм давньоруського права: «*Я обчисляю все в голові, а коли вже більші рахунки, то на щотах, прибиль скоту та пожед обчислені в “Руській правді”*» [1: 54].

Наприкінці повісті, відтворюючи переживання Василька Ростиславовича за свій безпорадний стан, письменник вдається до внутрішнього мовлення князя: «*Годували як малу дитину й одягали... І “Руська правда” говорила, що здитинілий старець, жінка, каліка і сліпець самі*

не можуть доходити своїх прав. Коли б він був осліп малою дитиною, його були би покинули... Але що він був їх князем, вони числяться іще з ним, терплять іще його хоч однаково... Та він не каліка, він жиє іще! Бо як довго в серці жива думка, як довго бажання і стремління ворухать людську грудь, а сильна воля є паном усіх думок та чинів, так довго жиє чоловік!» [1: 261], – міркує сліпець. Роздуми князя свідчать про тверезу оцінку його становища у суспільстві (завдяки згадці про збірник законів) і водночас показують його характер (нескореність важкому становищу і віра в майбутнє).

У підрозділі з красномовним заголовком «Віче – Пуси на волю!» описується ситуація віча біля собору святої Софії в Києві. Ратибор звертається до присутніх: «В *“Руській правді”* сказано в тій справі так: *“Иже приидеть кровавъ мужъ на дворъ или синъ, то видокъ ему не искати”*, – значить, коли б ось тут перед нами з’явився князь Давид Ігорович обкровавлений, або зі синцями, які наніс йому в бійці князь Василько, то нам до суду вистали б ті синці і рани і ми позавіч могли б засудити Василька. Але князь Давид станув перед нами без ран та синців. На той випадок каже *“Руська правда”*: *“аще ли не боудеть на немъ знаменія, то привести ему видокъ, слово проти слова”*» [1: 138]. Письменник логічно вкладає в уста колишнього судді князя Святополка згадку про закон, який представляє правову систему Київської Русі (XI ст.). Ще раз вдало цитується пам’ятка феодального права в історичній ситуації, коли Володимир Мономах, вражений звісткою про осліплення Василька, разом із Давидом і Олегом Святославичами йде походом на Київ. Один із послів Мономаха доводить вину князя Святополка («Сказано в *“Руській правді”* пятий пункт: *“Будеть ли стояль на разбои безо всякыя свады, то за разбойника люде не платяты, но выдабудуть самого всего и съ женою и зъ дѣтьми на потокъ и на разграбленіе”*» [1: 166]). І тут же Петро пояснює: «Коли й тебе, княже, брати не оправдають, то возьмуть Київ і тій двір дадуть на *“потокъ и на разграбленіе”*. Тебе, княже, проженуть» [1: 166]. Бачимо, що у повісті В. Бірчака звучать найдавніші статті законодавчої пам’ятки з права, яка з’явилася в часи правління Ярослава Мудрого.

Як твердять дослідники, «Правда Ярослава регламентувала норми правової поведінки» [11: 88]. В. Бірчак доречно використовує окремі статті законодавчої пам’ятки з права, вкладаючи їх в мовлення персонажів. Звертаємо також увагу й на те, що в повісті окремі закони зринають у межах ситуацій персонажа. Завдяки згаданим вище статтям «Руської правди» повістяр демонструє важкий внутрішній стан після осліплення Василька Ростиславича, вирішення питання його винуватості/невинуватості у зраді ухвал Любецького з’їзду та можливе покарання Святополка Ізяславича у разі неправдивого звинувачення

теребовлянського князя. До того ж, оскільки «Руська правда» була своєрідним зводом «правд» у Київській Русі, письменник цитує її фрагменти без текстуальних і функціональних змін, відтворюючи ймовірні ситуації застосування документу епохи.

З ім'ям Ярослава Мудрого пов'язаний ще один текст, що дає уявлення про систему престолонаслідування/спадкове право в давньоруській державі. **Ряд Ярослава** вміщений у «Повісті врем'яних літ» під 1054 р. і більше відомий як заповіт Ярослава Мудрого. У переддень присяги у Любечі Володимир Мономах переконує братів у її доцільності, посилаючись на слова діда. *«Се азъ отъходяжую свѣта сего, сынове мои ...Имѣйте въ сѣбѣ любовь, понеже вы есте братия единого отъца и матери. Да еще будете въ любви между собою. Богъ будетъ въ васъ и покоритъ вы противныя подъ вы и будете мирно живуще. Аще ли будете ненавидѣно живуще, въ распряхъ и которающе ся, то погыбнете сами и погубите землю отъць своихъ и дѣдь своихъ, юже налъзоша трудомъ своимъ великимъ. Нъ прѣбывайте мирно, послушающе братъ брата...»* [1: 62], – цитується в творі В. Бірчака перша частина заповіту Ярослава Мудрого. Невипадково текст переривається на словах «послушающе братъ брата...», бо далі додається і виділяється речення *«Аще кѣто хоцетъ обидѣти брата своего, то ты помагай, его же обидятъ»* [1: 62], яке «Володимир Мономах повторив ще раз з притиском» [1: 62]. Іще раз повторить ключове твердження Мономах у розмові з Давидом Ігоревичем [6: 67], пояснюючи мотиви, за якими не «признали йому брати на з'їзді Перемишля та Теребовлю». Зрозуміліше зміст вислову постає у перекладі: «Коли хтось захоче обидити брата свого, то ти помагай тому, кого обидять» [9: 259]. В. Бірчак робить акцент на ключовому твердженні, яке стане лейтмотивом у його повісті. Саме неприязне ставлення Давида до Василька призвело до наруги над князем Теребовлі. Письменник дотримується історичних фактів і оповідає в повісті, як Володимир Мономах разом з Давидом і Олегом Святославичами, виконуючи заповіт Ярослава Мудрого, вступаються за брата.

У введенні давньоруської пам'ятки до «Василька Ростиславича» спостерігається дещо переосмислення В. Бірчаком її первісних завдань. «Метою цього “ряду” було, на думку О.Є. Преснякова, збереження сімейного союзу між Ярославичами заради внутрішнього миру і єдності у боротьбі з ворогами» (цит. за: [11: 95]). Письменник включає до повісті його уривок як основний аргумент у переконаннях Володимира Мономаха. Персонаж послуговується одною з настанов (*«Аще кѣто хоцетъ обидѣти брата своего, то ты помагай, его же обидятъ»*) авторитетного предка з метою заявити про свою значимість поміж князями. В такий спосіб В. Бірчак демонструє кмітливість, да-

лекоглядність Володимира Мономаха та означає його переваги над Святополком Ізяславичем, який посідав великокнязівський престол у Києві і мав би вирішити складну ситуацію. Тобто, залучення фрагменту із заповіту допомагає увиразнити образ Володимира Мономаха з-поміж інших образів князів. Наголошуємо також, що важливе твердження тричі зринає у діалогах Володимира Мономаха, що є символічним і звертає на себе увагу читача.

«Бджола». Згадується у повісті В. Бірчака й повчальний твір давньоруської літератури, який на теренах Київської Русі був перекладений з грецької мови як «Пчела». «Увесь зміст “Бджоли” відповідає на конче актуальне питання: як жити в цім світі? Знайомство з цією книгою формувало в читача філософсько-етичну свідомість, розсувало світоглядний обрій, навчало чіткого, логічного мислення, лаконічності думки» [2: 553]. Станіслав Бондар переконаний, що збірник афоризмів дає можливість «дізнатись, що думала, чим непокоїлася, чого прагнула, про що мріяла тогочасна людина, спробувати дочутися її духовного світу» [2: 553].

Письменник залучає один з афоризмів «Бджоли» до реконструйованої сцени по приїзді князя у Білгород з осліпленням Васильком. Давид скликає найближчих радників, вихваляється скоєним та на зауваження тисяцького про його внесок у справу іронізує: «Сказано бо в Пчелі: “ні в скотинах скотина коза, ні в звіріх звір миш, ні в рибах риба рак, ні в птицах птица синица, ні в мужіх муж – Лазар!” – і князь реготався на всю губу» [1: 179]. Згаданий вислів свідчить про певні вади людини у порівнянні з іншими представниками фауни. А от у повісті, завдячуючи афоризму, В. Бірчак вирішує двоє завдань. По-перше, автор показує, як Давид перекладає свою вину в осліпленні теребовлянського князя на підлеглого Лазаря. По-друге, згадка про збірник у мовленні Давида свідчить як про його начитаність, так і його недалекоглядність, підступність, обмеженість, моральні цінності. Так використання в повісті «чужого» тексту допомагає творити повнокровніший образ князя Давида Ігоровича, насамперед розкрити ті чи інші грані потворності його внутрішнього світу, вмотивувати аморальність його поведінки.

Однак окрім волинського князя в трагедії, що сталася з Васильком Ростиславичем, був винен і Святополк Ізяславич. Образ київського князя багатьма рисами постає протилежним до головного персонажа. Якщо домашнє середовище Василька пов'язане насамперед з дружиною Оленою, дітьми, клопотами про безпеку рідних, то у Святополка – з розвагами, застіллями. Прагнучи розвеселити гостя (Давида Ігоровича), князь просить скоморохів заграти пісню «Давидова жена»:

*Давидова жена лежить зіло хвора,
А Давид їй не вірить.*

– Ой ставай Олено, моя вірна жено,
Бо тебе нич не болить.

Давидову жену вже на лаву кладуть,
А Давид їй не вірить.
– Ой ставай Олено, моя вірна жено,
Бо тебе нич не болить.

Давидову жену вже на цвинтар везуть,
А Давид їй не вірить.
– Ой ставай Олено, моя вірна жено,
Бо тебе нич не болить.

Давидову жену в землю закопали.
І Давид їй вже вірить.
Та на її гробі он підскочив собі:
– Господи, слава тобі! [1: 79].

Вставка тексту давньоруської пісні вмотивована перш за все ідентичними іменами героїв (Давид – у пісні і князь Давид Ігорович – у повісті В. Бірчака). Філарет Колесса зараховував цю пісню [6: 444] до групи жіноцьких і про подружнє життя. Народнопоетичний текст оповідає про стосунки між чоловіком і жінкою, в яких не вбачається любов, взаєморозуміння, повага. Опис подій у пісні покликаний зворушити уяву, викликати почуття жалю, не повторення трагічної ситуації у слухачів. Окрім збігу імен, у повісті В. Бірчака пісня «відгукується» у відтворених стосунках князів та їх жінок.

Варто зазначити, що у повісті В. Бірчак теж описує зневажливе ставлення князів Святополка і Давида до своїх дружин (подібно до ситуації у пісні). До того ж поведінка князя Святополка під час виконання словесно-музичного твору красномовно характеризує князя. Незважаючи на мінорний настрій лемківської пісні, Святополк «реготався також і перебірав ногами» [1: 79]. Тобто, письменник розвиває ідейно-моральні засади гіпотексту, творчо осмислюючи їх. Зокрема, прообрази Давида і Олени з пісні віддзеркалюються в образах двох князів та їх жінок з повісті. Письменник доопрацьовує народнописенні образи, перемістивши їх в інше середовище, надавши їм новий соціальний стан. А саме, образ чоловіка Давида з пісні стає основою для творення образів володимир-волинського князя Давида Ігоровича та київського князя Святополка Ізяславича; образ Олени – основою для образів їх князівен. Зауважуємо, що письменник не подає імен цих жінок. Якщо дружина Святополка у повісті називається як «дочка Тугархана» [1: 84], порівнюється з рабиною [1: 94], то Давид до своєї

дружини звертається як «стара» [1: 176], «дурна, безголова» [1: 176]; князь «найбільше ганьбив свою жінку» [1: 176], «свій гнів зганняє на своїй дружині» [1: 176]. В такий спосіб В. Бірчак проводить паралелі між персонажами пісні «Давидова жена» і персонажами своєї повісті. Водночас письменник підкреслює типовість подібних стосунків у суспільстві епохи середньовіччя.

Як бачимо, у «Василькові Ростиславичу» спостерігається спів-присутність відомих текстів давньоруської літератури. Інтертекстуальне поле повісті складають пам'ятки XI–XII ст., які допомагають відтворити дух епохи. Письменник суттєво доповнює свою оповідь, залучаючи наративи різного спрямування: найдавніший літопис («Повість врем'яних літ»), героїчну поему («Слово о полку Ігоревім»), збірку стародавнього руського права («Руська правда»), заповіт «Ряд Ярослава», перекладний збірник висловів і анекдотів («Бджола»), пісенний текст («Давидова жена»). В. Бірчак вписує до повісті джерела шляхом як цитування, так і опосередкованого називання (у мовленні персонажів, авторській оповіді).

Аналіз міжтекстуальних зв'язків показав, що письменник послуговується у своїй повісті текстами давньоруської літератури, переважно зберігаючи їх смислове навантаження, ідейний пафос, і в такий спосіб підсилює ними конфлікти і ситуації у «Василькові Ростиславичу». Можемо також зазначити, що уривки зі «Слова о полку Ігоревім», «Ряду Ярослава», «Бджоли» та «Давидової пісні» також творчо перекладаються В. Бірчаком, що допомагає повістяру розвивати сюжет твору. Зокрема, гіпотексти насамперед вплинули на творення образів давньоруських князів. Розкриття письменником внутрішнього світу Василька Ростиславича, Давида Ігоровича, Святополка Ізяславича, Володимира Мономаха дало змогу вмотивувати їх дії, що зафіксовані у пам'ятках. Залучення до художнього світу «Василька Ростиславича» фрагментів давньої словесності допомогли увиразнити й характери головних персонажів.

Не менш важливим є й те, що «чужі» тексти допомогли В. Бірчаку розкрити найактуальніші проблеми у суспільно-політичному житті Давньої Русі: набіги половців і постійна загроза завоювань з боку сусідів; непорозуміння між князями і його вплив на державотворення; зміна віросповідання та її наслідки у світогляді предків; використання законів, що унормовували правові відносини в країні.

Переконаємося в міркуваннях М. Гловінського про те, що інтертекстуальність є «однією з форм стосунків з літературою минулого, які будуються з урахуванням потреб, завдань, ідеалів літератури, що перебуває в процесі формування» [3: 308].

Інтертексти проступають на різних рівнях повісті. На рівні форми

«чужі» тексти виконують роль заголовків до розділів повісті і прогнозують розвиток сюжету. На рівні змісту вони передають специфіку мислення і мовлення періоду Київської Русі; переконують читача у правдивому відтворенні ситуацій; слугують додатковим засобом характеристики персонажів; засвідчують рівень розвитку усної і писемної культури в XI ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирчак В. Василько Ростиславович: історичний роман у двох книгах. Тернопіль: Мальви, 1995. 300 с.
2. Бондар С. «Бджола» – унікальна пам'ятка філософсько-світоглядної думки Русі-України // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. Т. I (X–XV ст.). К.: Дніпро, 2001. С. 553.
3. Гловінський М. Інтертекстуальність. Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст. / Упор. Б. Бакули; за заг. ред. В. Моренця; пер. з польськ. С. Яковенка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 284–308.
4. Грушевський М. Волинське питання 1097–1102 рр. Грушевський М. Твори: в 50 т. Львів: Світ, 2003. Т. 5. С. 182–209.
5. Гуцал П., Півторак Р. Майстер історичної прози (Володимир Бирчак і його повість «Василько Ростиславич»). Бирчак В. Василько Ростиславич: історичний роман у двох книгах. Тернопіль: Мальви, 1995. С. 3–8.
6. Етнографічний збірник Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXXIX–XL. Народні пісні з Галицької Лемківщини / Зібрав, упор. і пояснив др. Филарет Колесса. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1929. 470 с.
7. Мафтин Н.В. Західноукраїнська та еміграційна проза 20–30-х років XX століття: парадигма реконквісти. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ ПНУ, 2008. 356 с.
8. Новак С.М. Творчість Володимира Бірчака 20–40-х років XX століття в українському літературознавчому процесі: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 2008. 21 с.
9. Повість *врем'яних літ*: літопис (за Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. К.: Радянський письменник, 1990. 558 с.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 1: До середини XVII століття. К.: Либідь, 1995. 672 с.
11. Ричка В.М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). К.: Ін-т України НАН України, 2009. 180 с.

REFERENCES

1. Byrchak, V. (1995) *Vasil'ko Rostislavovich: istorichniy roman u dvokh knigakh* [Vasilko Rostislavovich: a historical novel in two books]. Ternopil: Mal'vi.
2. Bondar, S. (2001) "Bdzhola" – unikal'na pam'yatka filosofs'ko-svitoglyadnoi dumki Rusi-Ukraïni ["Bee" as a unique monument of philosophical and ideological thought of Russia-Ukraine]. In: Gunchak, T. (ed.) *Tisyacha rokiv ukrains'koi suspil'no-politichnoi dumki: u 9 t.* Kyiv: Dnipro.
3. Glovinsky, M. (2008) Intertekstual'nist'. *Teoriya literaturi v Pol'shchi. Antologiya tekstiv. Druga polovina XX – pochatok XXI st.* Kyiv: Kiev-Mohylans'ka akademiya.
4. Hrushevsky, M. (2003) *Tvori: v 50 t.* Vol. 5. Lviv: Svit. pp. 182–209.
5. Hutsal, P. & Pivtorak, R. (1995) Mayster istorichnoi prozi (Volodimir Birchak i yogo povist' "Vasil'ko Rostislavich") [Master of historical prose (Volodymyr Birchak and his novella "Vasilko Rostislavich")]. In: Byrchak, V. *Vasil'ko Rostislavovich: istorichniy roman u dvokh knigakh* [Vasilko Rostislavovich: a historical novel in two books]. Ternopil: Mal'vi.
6. Kolessa, F. (ed.) (1929). *Etnografichniy zbirnik Naukovogo tovaristva imeni Shevchenka* [Ethnographic Collection of the Shevchenko Scientific Society]. Vol. XXXIX–XL. Lviv: Naukove tovaristvo im. Shevchenka.
7. Maftin, N.V. (2008) *Zakhidnoukraïns'ka ta emigratsiyna proza 20–30-kh rokiv XX stolittya: paradigma rekonkisti* [Western Ukrainian and emigration prose of the 1920–30s]. Ivano-Frankivsk: VDV TsIT PNU.
8. Novak, S.M. (2008) *Tvorchist' Volodimira Birchaka 20–40-kh rokiv XX stolittya v ukrains'komu literaturoznavchomu protsesi*. Abstract of Philology Cand. Diss. Ivano-Frankivsk.
9. Anon. (1990) *Povist' vrem'yanikh lit: litopis (za lpats'kim spiskom)*. Kyiv: Radyans'kiy pis'mennik.
10. Polonska-Vasylenko, N. (1995) *Istoriya Ukraïni* [History of Ukraine]. Vol. 1. Kyiv: Lybid.
11. Richka, V.M. (2009) "Vsya korolivs'ka rat'" (*Vlada Kiïvs'koi Rusi*) ["All the King's Men" (Power of Kievan Rus)]. Kyiv: NAS of Ukraine.

Мизинкина Елена Алексеевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и славянского литературоведения Одесского национального университета им. И.И. Мечникова (Украина).

Мізінкіна Олена Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та слов'янського літературознавства Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова (Україна).

Olena O. Mizinkina – Odesa I.I. Mechnikov National University (Ukraine).

E-mail: mizinkina-o@ukr.net